

PAVEL FLORENSZKIJ,
 „A MEGROPPANT ÉS MEGGYÖTÖRT
 SZÓ” FILOZÓFUSA

A kultusz filozófiája
 keletkezéstörténetéhez

„Egyetlen hibája van Magának: hogy túlságosan lenyűgöző. Egy orosz pópa nem lehet *ilyen!*” – mondta egyszer Pavel Florenszkijnek a filozófus Rozanov, aki híres művét, a *Korunk Apokalipszisé*t a Moszkva melletti Szergijev Poszadba menekülve, barátja közelében írta, s neki mondta a halála előtti órákban: „mennyire ostoba voltam, mennyire nem értettem Krisztust”. Vaszilij Rozanov (1856–1919) nem az egyedüli az orosz Ezüstkör írói, gondolkodói között, aki Florenszkij hatására élte meg a maga szellemi „kopernikuszi fordulatát”. „Még a reverenda sem papi ornátusnak látszott rajta, hanem egy ókori keleti bölcs köpenyének. Ő maga volt a visszatérés: az intellektuális absztrakció világából a rég elfeledett, örömteli létezés realitásába” – írta róla egy tanítványa, a hozzá hasonlóan tragikus sorsú irodalomtörténész és hittudós Szergej Fugyel (1901–1977), aki életéből 35 évet töltött a Gulágon, börtönökben, száműzetésben.

A félelmetes 1918-as év

Pavel Florenszkij (1882–1937), akinek élettörténetét és egyik fő művét, *Az ikonosztázt* jól ismerik a magyar olvasók,¹ 1918-tól, az egyre ádagzó vallásüldözés és templomrombolás közegében valóságos legendává vált a húszas évek moszkvai értelmisége körében. Miután Szergijev Poszad-i templomi közösségét feloszlatták, a főváros még be nem zárt templomaiban tartott istentiszteleteket, majd, a nyilvános terekből kiszorulva, lakásokban, magántársaságokban folytatta misszióját. Nagy hatást gyakorolt, sok más mellett, Mihail Bulgakovra is. Személyesen aligha találkoztak (legalábbis nincs adat róla), de az bizonyos, hogy Florenszkij 1922-ben megjelent *Paradoxonok a geometriában* című értekezése Bulgakov egyik legfontosabb olvasmánya volt: az írói hagyatékban fennmaradt példány aláhúzásaiából, kiemeléseiből ítélve gondolatmenetét be is építette *A Mester és Margarita* térkoncepciójába. Ott van a nyoma az 1923–24-ben írott *A fehér gárda* záró soraiban is: az „éjféli kereszt”, amely a Város fölé magasodva, komor sötétjét áttörve mintha „fenyegető éles karddá” változna, az egyik leggyakrabban visszatérő elem Pavel Florenszkij ekkortájt keletkezett előadásában és írásaiban. *A kultusz filozófiája*, amelyet most a magyar olvasó figyelmébe ajánlunk, a kereszt és a kard e különös egységéből és „egybelátásából” kiindulva jut el a kultusz természetének lényegéhez: „az Időből kitekintve megpillanthatjuk az Örökkévalót”.

¹ *Az ikonosztáz*. Budapest, Typotex, 2006. Kiss Ilona fordítása. Szilágyi Ákos utószavával: Pavel Alekszandrovcics Florenszkij élete és munkái. Első kiadása: Budapest, Corvina, 1988.

Bulgakov *A kultusz filozófiáját* nem olvashatta (leelőször csak 1977-ben jelentek meg belőle oroszul részletek a Moszkvai Patriarchátus folyóiratában, a *Bogoszlouszkij Vesztnyik*ben, ahol cenzurális okokból épp a címet hagyták el), az előadások híre azonban eljuthatott hozzá, hiszen épp abban a régi moszkvai értelmiségi körben hangzottak el, amellyel ő maga is intenzív kapcsolatot tartott. De ami igazán lényeges: tapasztalatuk közössége, kérdéseik azonos iránya. Florenszkij 1914-ben kiadott korszakos művével kezdődően (*Az igazság oszlopa és erőssége. Egy pravoszláv teodicea kísérlete*) arra kereste a választ: hogyan ragadható meg a „megroppant világ” tapasztalatában az „igazság oszlopa”, hogyan válik láthatóvá „az emberi értelem tátongó szakadékán át az Örökkévaló azúrkék boltozata”? Bulgakov regényében is egyre azt kérdezik a Turbin-testvérek: „Hogyan élünk? Hogyan?” – miközben „a Krisztus utáni nagy és félelmetes 1918-as évben” szemük láttára „roppan meg a világ”, s egyedüli bizonyosságuk „a csillagos égboltozat”.

1918. május 21. és június 19. között tartotta Florenszkij *A kultusz filozófiája* című könyv alapjául szolgáló előadássorozatot. Könyvnek nevezzük, mert bármennyire is töredékes, bármennyire sok elvarratlan szál van benne, a kérdésfeltevés páratlan egysége folytán joggal tekinthető – *Az ikonosztázzal* együtt – az orosz vallásfilozófia egyik alapművének. A visszaemlékezésekből is kiderül, hogy a sorozatot Florenszkij „nem dogmatikai” és „nem apologetikai” céllal indította. Bár a hallgatók között voltak a Moszkvai Teológiai Akadémiáról érkezett korábbi tanítványai is, ahol 1918-ig tanított, elsősorban mégis annak az értelmiségi körnek szólt, amelyik a vallási értékek újraértelmezésével

vélt támpontot találni a forradalom utáni életben, s amelyik igyekezett megőrizni integritását nemcsak a hivatalos szovjet propagandával szemben, hanem a pravoszláv egyház szovjethatalommal egyezkedni kész, „megújuláspárti” szárnyával szemben is. Erre utal már önmagában a kurzus helyszíne, az Osztoszenka is: ez a városnegyed volt – a szomszédos Precsisztyenkával együtt – a moszkvai intelligencia központja, amely a maga szokásrendjével és intézményeivel ekkor még ellen tudott állni a szovjetesítésnek. 1918. április 19-én kelt levélben kérte fel Florenszkijt az előadások megtartására Szergej Durilin (1886–1954) vallásfilozófus, pap, irodalom- és művészettörténész, a Szolovjov Vallásfilozófiai Társaság titkára (őt 1924-ben és 1933-ban tartóztatták le koholt vádakkal).

A három pillér

„Az előadássorozat alapvető feladata az volt, hogy megvilágítsuk a kultusz (szentségek, szertartások, liturgia) jelentőségét a pravoszlávia szempontjából. A templomi kultuszra, illetve az alapját és középpontját képező Isteni Eucharisziára vezethető vissza az élet, a gondolkodás, a keresztényi cselekedet minden szent mozzanata. A kultuszból ered mindaz, ami azután a kultúrában szekularizálódik: a filozófia, a tudomány, a társadalmi formák, a művészet. A kultusz (és alapja: az Eucharisztia Szentsége) az eleven gondolkodás, alkotás, társadalmiság szent és egyedüli fundamentuma” – így foglalta össze maga Florenszkij a kurzus lényegét. Szergej Fugyel pedig így emlékszik vissza rá:

„Arról beszélt ezeken az előadásokon a zsúfolásig megtelt terem hallgatósága előtt, hogyan hatol be a Szentségek isteni eleme a földi létezőket minden pórusába, mit jelent a Szentség mint »a világon szétáradó isteni hév« forrása, miként tisztítja és gyógyítja az élet földalatti gyökereit a Kereszttség Szentségéhez megszentelt víz, milyen fokozatokon át degradálódik az étel fogyasztása a Szent Kenyér magunkhoz vételétől a vasúti restiben sietősen bekapott szendvicsig...” A nagy sikerre való tekintettel a kezdeményezők szerették volna a kurzust később is megismételni vagy más, hasonló tárgykörben folytatni, ez azonban lehetetlen volt. Az Igazságügyi Népbiztosság már 1919. december 18-án elrendelte Florenszkij „szoros figyelését”.

A mű és töredékeinek, vázlatainak félezer oldalas orosz nyelvű kritikai kiadása,² amelyből a jelen válogatás készült, ezt az alcímet viseli: *Egy pravoszláv antropodicea kísérlete* (Opit pravoszlavnoj antropodicej). A szerző ugyanis eredetileg a fentebb említett „*pravoszláv teodicea*”, *Az igazság oszlopa és erőssége* párjának szánta, s már akkor, 1914-ben elkezdte antropodiceája („az ember igazolása”) bonyolult építményének megalapozását. Ebbe a szerkezetbe akarta beleilleszteni 1914–1926 között keletkezett összes fontos vallásfilozófiai és művészetelméleti munkáját. Az építmény három fő pillére közül az első épp *A kultusz filozófiája*, amelynek kéziratait az 1918-as előadások alapján 1922-ig szisztematikusan fejlesztette tovább; a második *A gondolkodás vízváltóinál* című, 1917–1926 között keletkezett

² P. A. Florenszkij: *Filozofija kulta. (Opit pravoszlavnoj antropodicej)*. Szoszt., red. igumen Andronik (A. Sz. Trubacsov). Moszkva, Müszl, 2004. („Filozofszoje naszlegyje”, 133.)

ciklus; a harmadik pedig a kultúra- és művészetfilozófiai tömb, amelyből kiemelkedik *Az ikonosztáz* kultuszfilozófiai előadásokhoz csatlakozó, ugyancsak 1919–1922 között megírt része, valamint *A képzőművészeti alkotások tér- és időbeliségének elemzése* című nagy értekezés (1924–1926).

A három pillér az emberi élettevékenység Florenszkij által kitüntetetten kezelt három fajtája: a szakrális, a pragmatikus-gazdasági és a világszemléleti-értelmezési aktus. Ezeken belül „ontológiai elsőbbséget” tulajdonít a szakrális funkciónak, amelyet a „mennyei és földi”, „értelmi és érzéki”, „szellemi és testi”, „isteni és emberi” aspektusok kultuszban megvalósuló egységeként határoz meg. Ebből az egységből ágazik el egyfelől a mindennapokhoz kötődő pragmatikus tevékenység, beleértve a nyelvhasználatot, másfelől a világ értelmezésére, szemléleti formáinak kialakítására irányuló erőfeszítés, beleértve a tág értelemben vett kultúra és művészet kereteit, amelyek végső forrása és letéteményese a kultusz. A kultusz azonban nem önmagában és önmagáért van: kiindulópontja és végpontja, célja egyaránt az „élet” – állítja Florenszkij –, hiszen ha a kultusz az egész életet, az egész valóságot megszentelné, azonnal értelmét vesztené, mivel épp az a viszonyítási pont tűnne el, ahonnan a szentség és szentséghiány különbsége *érzékelhető*. Ebben az összefüggésben tulajdonít meghatározó szerepet az *érzékelésnek*, a láthatatlan szentség láthatóvá tételének.

Homo liturgicus

A vallási kultusz emberi életfunkciókból kiinduló és oda visszatérő nagy ívű gondolatmenete a jelzett művek „háromosztatú” szerkezetében bontakozik ki. Ez a hármas szerkezet pontosan leképezi azt az emberképet, amelyben Pavel Florenszkij saját magát is értelmezte. Kortársai úgy emlékeznek vissza rá, mint akinek életét és művét teljes egészében egyházi tevékenysége határozta meg: „Személyiségének szellemi középpontja, a nap, amely tehetségének minden oldalát bevilágította, *papi hivatása* volt. Valódi életműve *ő maga* volt, nem a könyvei” – írta róla egyik legközelebbi filozófustársa, az ugyancsak papi hivatást választó Szerгий Bulgakov. Valójában azonban a „homo liturgus” Florenszkij életelveiben teljes egységet alkot a „homo aestheticus” és a „homo faber” elvével, és e hármasságot a „homo scientia” elve alapozza meg. Ez adhat magyarázatot arra is, hogyan volt képes életének 1918 utáni kényszerű sorsfordulóit személyiségének törése nélkül megélni. Ez az egység – mint az élet és az életmű alapja – különösen világosan tárul fel *A kultusz filozófiájában*, már-már szellemi önarcképpé transzformálva.

Pavel Florenszkij elődei apai ágon több nemzedékre visszamenőleg, egészen a 18. század elejéig visszakövethetően, papi szemináriumot végeztek, és diakónusként szolgáltak. Ez a hagyomány azonban az apai nagyapánál megszakadt: bár kiváló eredménnyel végezte el a papi szemináriumot, s hittudományi akadémiára akarták küldeni (maga Filaret metropolita is nagy egyházi karriert jósolt neki), ő a tudományos pályát választotta, katonarvosai akadémiára ment. A nagyapától hagyományozódott minta („homo scientia”)

és az út- és vasúti mérnöki hivatást folytató apa modellje („homo faber”) megalapozta Florenszkij életstratégiájának két fő vonalát, a vallási aspektus azonban látszólag háttérbe szorult: „A vallási képzetektől teljesen elszigetelten nevelkedtem” – írta később –, „sohasem vittek templomba, senki nem beszélt velem vallási témákról, azt se tudtam, hogyan kell keresztet vetni.” Életrajzírója szerint közrejátszott ebben az is, hogy a szülők eltérő felekezetekhez tartoztak (az örmény-grúz ősoktól származó anya az örmény apostoli egyház tagja volt). Ez a hiány később még inkább fölerősítette elszántságát, hogy nemzetségük épp az ő személyében térjen vissza a tudománytól a papi hivatáshoz.

Nem egyszerűen kamaszos lázadás volt ez, épp ellenkezőleg, tudatosan, sőt „tudományosan” megalapozott választás: a kontinuitás és diszkontinuitás elve nemcsak mint matematikai, hanem mint filozófiai probléma és „világnézeti elem” egyetemi tanulmányai idején érdeklődése középpontjába került. A tifliszi (Tbiliszi orosz elnevezése 1936-ig) gimnázium elvégzése után a moszkvai egyetem matematika-fizika karán döntő hatást gyakorolt rá nagyhírű matematikaprofesszora, Ny. V. Bugajev (1837–1903), a költő-író Andrej Belij édesapja, és disszertációja témájaként is ezt a kérdéskört választotta, amely különböző perspektívákból megközelítve egész életművén végighúzódt.

A kontinuitás és hiánya nemcsak elméleti, hanem súlyos életprobléma is volt számára: az egyik motívum abban a döntésben, hogy a moszkvai egyetem elvégzése után nem fogadta el a felkínált egyetemi állást, hanem beiratkozott a Moszkvai Teológiai Akadémiára. Elvégzése után újabb válaszút elé került: ahhoz, hogy pappá szenteljék, vagy szer-

zetesi fogadalmat kellett volna tennie, vagy megházasodnia. A szerzetességről lelki vezetője, Antonyij püspök határozottan eltérítette, házasságot viszont ő nem akart kötni, attól tartva, hogy a családi élet teljesen elvonja élethivatásától. Ezen a ponton újra átsegítette életelve: a folytonosság fönntartásának vágya. Megismerkedett Anna Mihajlovna Giacintovával (1889–1973), a Rjazanyi kormányzóságból származó parasztlánnyal, akiben igazi szellemi társra talált, őt gyermekük pedig életének új irányát nyitotta meg. 1917-ben írott *Végrendeletében* legfőbb szellemi örökségként gyermekeire is „a folytonosság elvének” megőrzését hagyományozta: egyebek mellett arra kérte őket, hogy házukat és könyvtárukat – hacsak nagy szükség rá nem viszi őket – ne hagyják veszni. A ház, a szellemi otthon, az oltalom helye ma is áll Szergijev Poszadban, benne a könyvtárral (unokái, dédunokái gondozzák Florenszkij Múzeumként).

Jel és név

1909-ben megházasodott, s ezzel elhárult a pappá szentelésének akadályja. Ő maga azt írta visszaemlékezésében: „csak azért házasodtam meg, hogy Isten egy jelben megjelenő akarátát teljesítsem”. Ez a jel – akár komikusnak is hathat – egy négylevelű lóhere volt, amire egy mocsaras réten talált rá, zuhogó esőben: „gyerekkorom óta kerestem, pocsolyákat átkutattam, bokrok sokaságát átnéztem, mégse akadtam rá”. A jelek – elsősorban a természet jelei – olvasására-érzékelésére, mint másutt írja, édesanyja tanította. A kaukázusi táj, születésének helye, a hófödte hegycsúcsok és a kiégett

sztyeppe ellentéte, a dél és észak összesűrűsödése egyetlen pillantással átfogható képben különösen gyakran megjelenik írásaiban. A pogány hitvilág és a keresztény szertartás együttélése és folytonossága az elzárt kaukázusi hegyi falvakban ugyancsak kezdettől foglalkoztatta: a fallikus szobor és az Istenanya-ikon mint még a 20. század elején is élő termékenységi szertartás együtt, egyszerre látható elemeiről írt legelső, tudományos folyóiratban publikált munkájában.

Megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított születése és keresztelése helyének és napjainak. Születésének napja (1882. január 9.), amely Szent Filipp vértanú emléknapja, mindvégig fontos volt számára, de amikor 1934. november 15-én az Északi-tengerben lévő szigetcsoport, Szolovki egykori kolostoraiban kialakított „minta-lágerbe” szállították, még inkább. Filipp ugyanis a Szolovki kolostor igumenje volt, amikor 1566-ban Moszkva és egész Oroszország metropolitájává választották. Amikor azonban egyre nyíltabban szembeszegült Rettegett Iván politikájával, és nyíltan leleplezte az opricsnyik kegyetlenségét, kegyvesztett lett: megfosztották az egyházi rend szentségétől, száműzték Tverbe, ahol Rettegett Iván kegyeltje és hóhéra, Maljuta Szkuratov megfojtotta, mivel nem volt hajlandó áldását adni a cásra. – Florenszkij 1935-ben a Filipp metropolitáról elnevezett remetelakba (Filippov szkit) került, távol a kolostor és a láger központjából: „most Biokert a neve” – írta feleségének 1935 februárjában. – „Emlékszel, születésem napjára, január 9-re több forradalmi esemény esett: Lenin halála, a munkások tragédiája [a »véres vasárnap« – *a ford.*], Filipp metropolita meggyilkolása. A helyemre kerültem tehát – Filipp metropolita tevékenysége kezdőpontjához.”

Jelnek tekintette nevét, amelyre 1882. október 9-én keresztelték Tifliszben, a Szent Hegyre (Mtacminda) épült Szent Dávid templomban. Az 1920-as években, amikor a főntebb említett „antropodicea” második pilléréen dolgozott (*A gondolkodás vízvázlatánál*), külön részt szentelt a név metafizikájának, a név és személyiség összefüggésrendszerének, amelyhez egy „névszótárt” csatolt 18 orosz név elemzésével. A nevet ugyanolyan „őskép”-ként fogta fel, mint amit az ikonfestő minden egyes ikon megfestésekor feltár, láthatóvá tesz: felfogása szerint ugyanígy tárulnak fel a névben foglalt alapjegyek az egyes, az adott nevet viselő személyiségben. A Pavel névről írott esszéjében egyrészt Pál apostol képe bontakozik ki, másrészt egy szellemi önarckép. „Pál – mindenekelőtt *akarás, vonzódás, vágy*. (...) Vágyának tárgya a tökéletes forma, a platóni idea, a szellemisség, de nem mint elvont gondolat, hanem mint olyan erő, mely képessé teszi a személyiséget önmaga uralására (...) Pál önmagában nem lát, nem érzekeel fényt, de látja maga *fölött*, és realitásként tudja (...) A hit ebben a névben nem kiegészítő minőség, amely képes lenni vagy nem lenni, hanem a személyiség szükségszerű aspektusa. Hit nélkül ez a személyiség egész egyszerűen nem tudna létezni. *Hit és akarat* – ezek azok a pólusok, amelyek között egész személyiségszerkezete kibontakozik.” Minden további, írja, „burok és eszköz”, többek között az értelem, a ráció, továbbá a nyelv, a beszédmód: „mennél lényegibb kapcsolatban áll belső életével az, amit ki akar mondani, annál töredezettebb lesz Pál beszéde. (...) Mégis ez a *megroppant és meggyötört* szó az, amelyik képes átadni valahogyan az általa kifejezendő realitást, éleivel, kiszögelléseivel belevésődve magába ebbe a valóságba.”

Florenszkij számot vetett azzal, hogy bármennyire kevéssé „kényelmes” ez a nyelv, ez a beszédmód a hallgató, az olvasó számára, csak ez a „verbális diszkomfort” képes kimozdítani az elmét „a jól bejáratott pályákon való passzív haladás restségéből”, csak ez képes „az értelem rutinját felkarcolva, szétzilálva kikényszeríteni az ítéletet a realitásról”. És ez Pál szándéka: ezekkel az eljárásokkal akarja „legalább rövid időre feltárni beszédpartnere legmélyebben fekvő alapjait, s arra készíteni, hogy közvetlenül, direkt módon gondolkodjon a realitásról”. A világgal szemben, a világ (azaz a társadalom és a kultúra) ellenében megfogalmazott, azt örökösen keresztező és keresztsbe metsző szó folytán a Pál név viselőjének élete örökös ütközés, önmagán belül és környezetével: „állandó feszültség és erőfeszítés”, amely „megtöri és szétszakítja sima életgörbéjét”. Alapvető érzése a *szenvedés*, amely „még inkább megerősíti a szellemi elv életben való megtestesítésének szükségszerűségébe vetett hitét – nem azért, mert e nélkül élni helytelen, hanem, mert – lehetetlen”. – Ettől az 1924. július 20-án papírra vetett, döbbenetes erejű, a 19. századi orosz klasszikusok „szenvedésetikáját” folytató, attól mégis lényegileg különböző hitvallástól élete utolsó pillanataig nem tért el.

Utópia a börtönből

1928. május 21-én tartóztatták le először, az ún. „Szergijev Poszad-i ügyben”. Letartóztatásához a formális ürügyet az szolgálta, hogy lelőtték a járási párt agitációs bizottságának vezetőjét, valójában ez indította el az 1929-es sztálini

„nagy áttörést” előkészítő, első tisztogatási hullámot – csupán ebben az ügyben 80 embert tartóztattak le. Gorkij első felesége, Peskova segítségével elérték, hogy csak a „kitelepítés mínusz 6” néven emlegetett büntetéssel sújtották, azaz, hat orosz nagyváros, köztük Moszkva területén és környezetében nem telepedhetett le. Az 1933. február 26-ára virradó éjszakán történt második letartóztatása után viszont már soha nem tért vissza. Ekkor formálisan az ún. „Ellenforradalmi nacionál-fasiszta szervezet (Oroszország Újjászületésének Pártja)” ügy kapcsán tartóztatták le. A koholt vád alapján indult eljárás a „szokásos” forgatókönyv szerint zajlott, de Florenszkij nem a „szokásos”, azaz a kihallgatók követelte módon reagált. „Vallomásaiban”, miután szembesítették az ügy „koronatanújával”, magára vállalta a „neki kiosztott szerepet”, azaz, hogy részt vett a „nacionál-fasista újjászületési párt” szervezésében, megbánást tanúsított stb. – mindent úgy, ahogy a nyomozók diktálták neki. Ugyanakkor azonban tett egy nyilatkozatot, mely szerint „Oroszországra nézve károsnak, haszontalannak és érdekeivel ellentétesnek tekint minden, a Szovjethatalom elleni ellenforradalmi szervezkedést, s egy ilyen akció végrehajtói nemcsak a bolsevikpárt, hanem az orosz történelem ellen is vétkeznek” – egyszóval, már-már keményebben bírálta a nem létező ellenforradalmi szervezetet, mint a kihallgatói. S ekkor történt még valami: miután a nyomozók utasították, hogy pontosan írja le a szervezet „ideológiáját”, melynek a vád szerint ő volt a szerzője, valóban elkészített egy 50 oldalas „tudományos tervezetet” ezzel a címmel: *Egy jövőbeli feltételezett államrend*, a nyomozó pedig fölé írta: „P. A. Florenszkij professzor vallomása a nacionál-fasiszta

szervezet (Oroszországi Újjászületés Pártja) programjáról és taktikájáról”.

Az 1933. március 16-i dátummal lezárt dokumentum azután eltűnt az „eljárásból”, Florenszkijt tíz év kényszermunkára és lágerbüntetésre („javító-nevelő munkára”) ítélték, 1937. december 8-án kivégezték. – A Florenszkij-család 1990-ben kapta kézhez a döbbenetes dokumentumot a „jövőbeli feltételezett államrendről”, és azóta többen próbálták értelmezni, miért is született meg a politikai filozófiai traktátussal felérő szöveg, amely – 18 paragrafusba sűrítve – a legmodernebb 20. századi liberális államkoncepciók foglatatát adja. A Florenszkij-művek kritikai kiadásába is felvett írás³ olyan Szovjetunió utópiáját vázolja fel, amelyenről a „gláznoszty és peresztrojka” legradikálisabb orosz demokratái sem álmodtak. Az adott „szovjet szövetségi” államkeretet érintetlenül hagyva az új államrend kiindulópontjaként a teljes gazdasági, társadalmi és kulturális decentralizációt teszi, amelynek folytán a helyi adottságoknak megfelelően, az „individualitás és pluralitás” jegyében bontakozik ki az új életmód az autonóm köztársaságokban. Különösen nagy hangsúlyt helyez az iskolák és a felsőoktatás, valamint a tudományos intézmények teljes decentralizálására. Az állam és az egyház következetes elválasztását – mindkettő érdekében – alapvető feltételként jelöli meg, ezen belül a pravoszláv egyház nem élvezhet előnyt a többi felekezettel szemben sem jogilag, sem kulturálisan (a pravoszláv egyház

³ P. A. Florenszkij: *Szocsinyenyija v csetürjob tomab. Tom 2.* Szoszt., red. igumen Andronik (A. Sz. Trubacsov), P. V. Florenszkij, M. Sz. Trubacsova. Moszkva, Müszl, 1996. 647–681. („Filozofszoje naszlegyije”, 124.)

a mai formájában, jegyzi meg, egyébként is elhal, miután a papi szemináriumok nevelték ki a legaktívabb ateistákat). Ami a politikai berendezkedést illeti, „minden párt szükségtelen”, az ellenzéki párt fékezi, a túlságosan lojális párt meg feleslegesen megterheli az államéletet. Annál fontosabb a tarka „civil világ”, a szakmai, vallási, kulturális és egyéb egyesülések...

„A halál oka – ismeretlen”

A traktátus közvetlen célja – értelmezői szerint – az lehetett, hogy olyan „anyagot” adjon kihallgatói kezébe, amelyben konkrét neveket, fiktív, de esetleg terhelő bizonyítékként felhasználható „adatot” nem említ, mégis teljesíti a követelést, és „leleplezi” a feltételezett szervezet programját. Ennek a „programnak” azonban olyannak kellett lennie, hogy egyrésztől ne kerüljön szembe saját lelkiismeretével és vallási meggyőződésével, másrészt, ha a dokumentumot valóban „politikai” bizonyítékként vizsgálják, akkor ne vessen árnyat családjára sem – azaz nem lehet „felforgató irat”. Hogy végül is „miként” olvasták a „szövegszerkesztő” kihallgató tisztek, nem lehet tudni, annyi bizonyos, hogy színes ceruzákkal jelölve pontosítások sokaságát kérték a „szerzőtől”, aki azt mind rendre végrehajtotta. – Ügyének kimenetelét azonban nem változtatta meg: a „Svobodnij” (‘Szabad’) lágerbe került.

1934. augusztus végén – újra csak Peskova közbenjárására – meglátogathatta a lágerben felesége és három kisebb gyermeke. A látogatás célja – mint a Florenszkij unokája,

Trubacsov által írott életrajzból megtudhatjuk⁴ – az volt, hogy megbeszéljék vele az emigrálás lehetőségét. A történet háttéréhez tartozik, hogy a vörös kereszties nővérek, akiknek Szergijev Poszad-i templomában az 1921-es bezárásig papi szolgálatot végzett, mindent elkövettek, hogy egykori lelki vezetőjüket segítsék: ketten közülük Csehországba menekültek, s egyikük, aki Masaryk elnök titkáraként dolgozott, kapcsolatai révén megpróbálta elérni, hogy a szovjet kormány változtassa Florenszkij lágerbüntetését „az országból való kiutasításra”, s hogy Csehországban folytathassa tudományos tevékenységét. Florenszkij azonban egyértelműen elutasította az emigrálásnak még a gondolatát is. Életrajzírója szerint az volt az oka, ami miatt már 1922-ben sem csatlakozott azokhoz az orosz értelmiségiekhez, akik, emigrálásra kényszerülve, az ún. „filozófus-hajón” hagyták el Szovjet-Oroszországot, köztük Florenszkij számos barátja, Szergij Bulgakov és mások. Vagyis, osztozni szándékozott azoknak a sorsában, akikkel együtt élnie adatott. A családi visszaemlékezések szerint Pavel Florenszkij Pál apostolra is hivatkozott: „én megtanultam, hogy körülményeim között elégedett legyek” (Fil 4,11). Leginkább arról lehetett szó, hogy nem tudhatta: nem sodorja-e még nagyobb veszélybe családját, ha emigrálási szándéka napvilágra kerül.

Felesége, Anna Mihajlovna 1939-ben kísérelte meg először, hogy elérje, enyhítsék még élőnek hitt társa büntetését. Kérvényét elutasították, arra hivatkozva, hogy „P. A. Florenszkij korábban a hittudomány professzora, kultuszszolga

---

⁴ Igumen Andronik (Trubacsov): *Obo mnye nye pecsaltyesz... Zsziznye-opiszanyije szvjasennyika Paula Florenszkogo*. Moszkva, Izdatyelszkij Szovjet Russzkoj Pravoszlavnoj Cerkvi, 2007. 122.

volt, aki letartóztatása előtt nem mondott le papi hivatásáról”. A halál tényleges dátumáról és okáról („golyó általi halál”) a család csak 1989. november 2-án értesült; még 1959-ben is olyan halotti bizonyítványt kaptak, mely szerint 1942. december 12-én hunyt el, „a halál oka – ismeretlen”. A teljes rehabilitálásról szóló okiratot 1991. augusztus 19-én adta ki a Szovjetunió Legfőbb Ügyészsége.

A fordításról

Nem kényelmes olvasmány *A kultusz filozófiája*, de „a kultuszszolga” – ahogy a szovjet hivatalos nyelv titulálta – erre nem is törekedett. Nem igyekeztünk a művet „verbálisan komfortosabbá” tenni a fordítás során sem, komplexitását megpróbáltuk teljes mértékben megőrizni. A magyar olvasó számára további nehézséget okozhat a terminológia hiánya: ma sincs egyetértés már a kulcsszó, a „pravoszlávia” fordításában sem. A Moszkvai Patriarchátushoz tartozó Magyar Orthodox Egyházmegye hitközségei az „orthodox” szót használják, de a félreértések elkerülése érdekében mi mégis a helytelen, ám nem összetéveszthető „pravosláv” terminus mellett maradtunk. A szóhasználat kidolgozásakor egyebekben nagymértékben támaszkodtunk a Magyarországi Orthodox Adminisztratúra liturgiai nyelvében és kiadványaiban meghonosodott kifejezésekhez, különösen gyakran idéztük Berki Feriz (1917–2006) protopresbiter fordításait, aki *Az ikonosztáz* első, 1988-as magyar kiadásakor személyesen is pótolhatatlan segítséget nyújtott a fordítónak. A jelen szöveget Hidász Ferenc OFM

vetette egybe az eredetivel, értékes tanácsokat adott Jeviczki Ferenc görögkatolikus pap és Alekszandr Paszkal történész.

A fordítás alapjául szolgáló orosz kritikai kiadás két részre oszlik: az I. rész *Előadások a kultuszról* címmel 9 fejezetben tárgyalja a vallás és a kultusz, illetve a kultúra és filozófia kapcsolatrendszerét, a szentségekben, szertartásokban, ikonokban, liturgikus szövegekben, imákban, szentek életében stb. való megjelenését. E fejezetekből – látszólag „technikai” szempont alapján – a szerző által viszonylag egységes kéziratban hátrahagyott, illetve a kötet szerkesztői által rekonstruált szövegeket választottuk. El kellett tekintenünk – a töredékes vagy csak jegyzetek formájában fennmaradt részek mellett – azoktól a fejezetektől (pl. „Tanúságtevők”, „Imák”), amelyek a magyarul teljesen hozzáférhetetlen pravoszláv egyházi szövegek részletes ismeretét feltételezik. Az orosz kritikai kiadás II. része, amelynek a szerkesztők az *Antropodicea* címet adták, s a Florenszkij által a témához 1908–1923 között gyűjtött anyagok, kivonatok, vázlatok találhatóak benne, teljes mértékben kívül maradt a jelen kötetben. Az egyes fejezetek címei követik az orosz kötet tagolását, egyedül a Szentségeket tárgyaló alfejezetek – tájékozódást segítő – belcímei származnak a kötet fordítójától.

A kultusz filozófiája olvasásához a legjobb módszer talán az, amelyet Pavel Florenszkij ajánl magának a kultusznak a szemléléséhez és megértéséhez. 1918. június 1-én vetette papírra a kötetünkben is szereplő fejezetet *A valóság megszentelése* címmel, amelyben hoz egy rendkívül szemléletes példát a kultusz megszentelő erejének bemutatására. Példájában egy világkiállításhoz tervezett, utópikus városmodellre utal: az építmény az egész kiállítás területét átfogó,

különböző méretű, koncentrikusan egymásra helyezett, eltérő – a középpont felé csökkenő – sebességgel forgatott síklapokból áll. A látogató nem mozoghat szabadon több szintet ugorva élete kockáztatása nélkül, nem is szállhat le baj nélkül bárhol a mozgó alkotmányról. Ugyanakkor, ha fokról fokra haladva rátalál a keresett nézőpontra az állandó körforgás révén átfogott térben, akkor a belső látványelemek olyan kölcsönviszonyba kerülnek egymással, amit „egyetlen szintetikus pillantással” máskor nem tudna befogadni. Ilyen olvasmány *A kultusz filozófiája* is: az időben előrehaladó, de térben körben forgó mozgás minden pontján új viszonyrendszert ígér.

Kiss Ilona